

Uit scherven opgebouwd — restauratie van opgegraven keramiek uit Utrecht

19 december 1981 tot en met 31 januari 1982

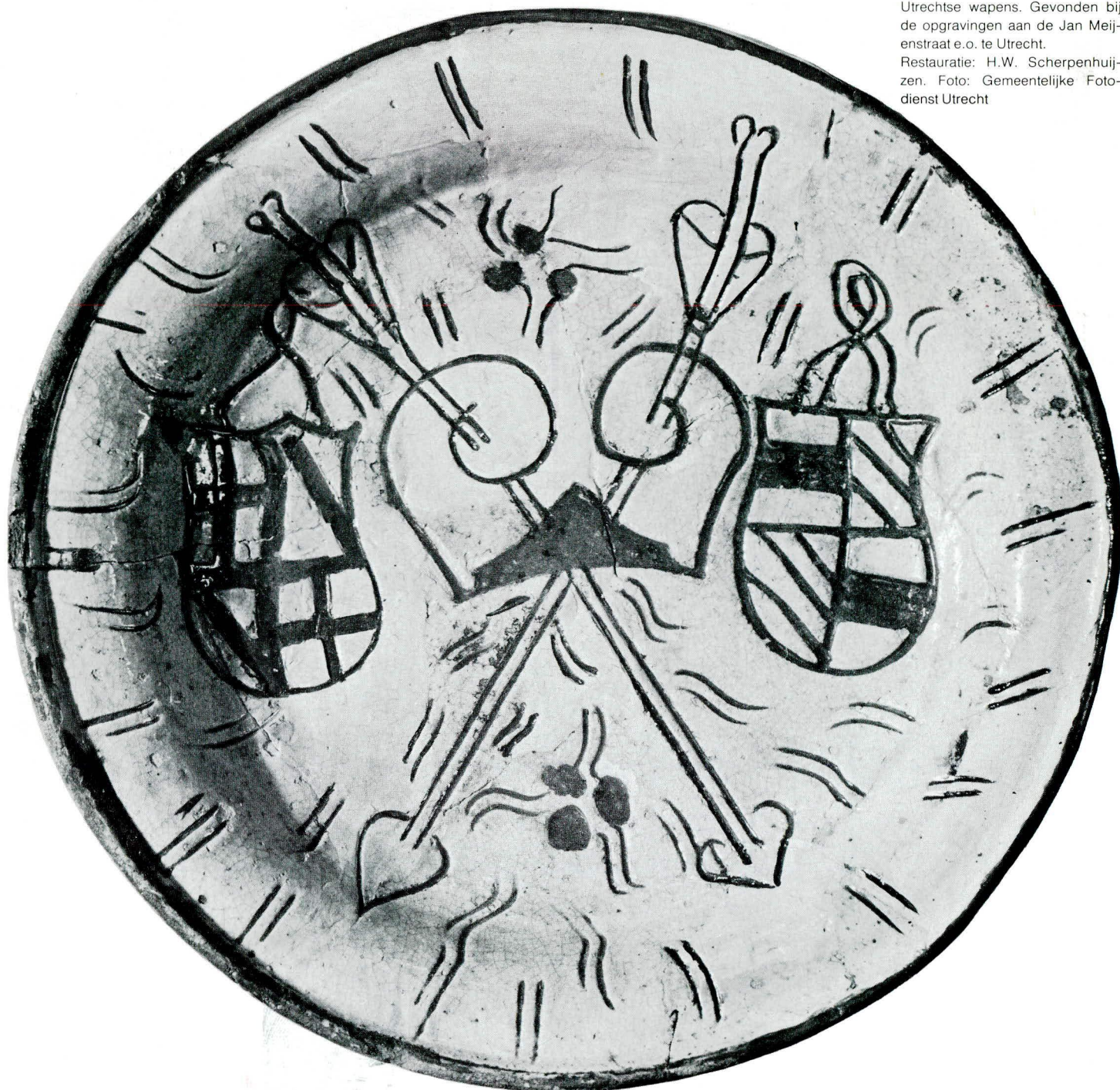
De stad Utrecht, met haar lange geschiedenis, bergt in haar bodem een rijkdom aan overblijfselen uit voorbije eeuwen: funderingen, munten, huisraad, enzovoort. Het opgravingswerk wordt gedaan door archeologische instituten en door amateurs, verenigd in de plaatselijke afdeling van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland. Vanaf het begin van de jaren '70 is er de stadsarcheoloog, die het oudheidkundig onderzoek op grote schaal voortzet.

Beroeps- en amateurarcheoloog hebben in Utrecht veel keramiek opgegraven en gerestaureerd. Aardewerk is belangrijk vondstmateriaal door zijn 'onvergankelijkheid'. Het geeft veel informatie over leven en werken in vroeger tijden.

Deze tentoonstelling wil een overzicht geven van de restauratie van keramiek. Tevens is deze expositie een eerbetoon aan Henk Scherpenhuijzen, die, begonnen als amateurarcheoloog en -restaurateur, in een tiental jaren het meesterschap hierin heeft bereikt en die een voorbeeld is van de nauwe samenwerking tussen vakman en amateur in de Utrechtse archeologie.

1. Schotel met slib-kras-versiering (sgraffito). 15de eeuw. In het midden de Bourgondische vuurslag geflankeerd door twee Utrechtse wapens. Gevonden bij de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. te Utrecht.

Restauratie: H.W. Scherpenhuijzen. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

2. Overzicht van een deel van de opgraving aan de Jan Meijenstraat e.o. (1981). Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

3. Opgraving Jan Meijenstraat e.o. Put DA in nog grotendeels gesloten toestand. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

4. Opgraving Jan Meijenstraat e.o. Gedeelte van de inhoud van put DA. Naar een dia van H.L. de Groot

Hoe verloopt een stadsopgraving?

Iedere opgraving heeft zijn eigen bijzonderheden, zodat er geen standaardinstructie voor is op te stellen, zoals een kookboekrecept. De deskundigheid van de opgravingsleider blijkt dan ook vooral uit de wijze waarop hij de bezigheden weet aan te passen aan de verrassingen, die het terrein in petto kan hebben. Hierin ligt ook het grote verschil tussen opgravingen 'op het land' en die

in de stad. Bij eerstgenoemde is de verstoring door activiteiten van de mens vaak beperkt of slechts lokaal geconcentreerd. In de stad is een opgravingsterrein de weerspiegeling van eeuwen van intensieve menselijke activiteit in het plaatsen van fundamente, het graven van water- en beerputten en het maken van ophogingen (afb. 2).

Vaak moet een stadsopgraving in een geforceerd tempo verlopen, b.v. in de tijd tussen de sloop van oude huizen en uitvoering van

nieuwbouw op dezelfde plaats. Toch zal de archeoloog – als het even kan – een archiefonderzoek aan de opgraving laten voorafgaan. Onderzoek van oude stadsplattegronden, kadastrale gegevens en koopcontracten zal vaak waardevolle gegevens leveren over het opgravingsterrein. In de meeste binnensteden wordt echter momenteel zoveel gesloopt en gebouwd, dat er op zijn best alleen tijd is voor opgravingen op de bedreigde grond.

Door de stelselmatige versterking van de grond in de stad, zoals door funderingen en putten, zal men daar in het algemeen geen vlakopgraving kunnen uitvoeren. Ook het graven van langere sleuven wordt hierdoor bemoeilijkt. Bovendien mag de omringende bebouwing geen gevaar lopen door de graafwerkzaamheden. Meestal zullen dan ook korte sleuven worden gegraven, geïoriënteerd aan funderingen en andere oude sporen van bouwactiviteit om profielen van de grondlagen te maken en om de volgorde van de bouw vast te stellen. Van essentieel belang voor de datering van bouwfasen zijn vondsten gedaan onder fundamenteën, bijv. scherven van dateerbaar aardewerk.

Het laagsgewijs uitgraven van beerputten levert vaak fraaie vondstcomplexen op (afb. 3 t/m 5), die waardevolle informatie geven over de perioden van gebruik, de mate van welstand van de inwoners en over de uitgeoefende ambachten. Om deze informatie in bruikbare vorm te bewaren is een zorgvuldige registratie en kartering van de vondsten noodzakelijk. Zo nodig worden deze gevolgd door restauratie of conservering.

In de stad Utrecht is er naast de interesse in oude bouwwerken van burgerlijke, godsdienstige en militaire aard, nog een andere levendige belangstelling, gedeeld door oudheidkundigen, historici en geografen: namelijk in de veelvuldig veranderende loop van de verschillende armen van de Rijn. De opgravingen in het Noorden van de oude binnenstad hebben in de afgelopen jaren hierover belangrijke informatie opgeleverd, waarnaar al tientallen jaren gezocht werd.

Voor de buitenstaander is de opgraving afgelopen, als de archeoloog en zijn assistenten hun boeltje hebben opgeruimd en de aannemer het terrein bouwrijp gaat maken. Voor de archeoloog zelf is slechts een klein deel van het werk achter de rug. Er volgt nu een periode van maandenlang zorgvuldig werk in archieven en werkplaatsen. Het vondstenmateriaal wordt schoongemaakt, gesorteerd, waar mogelijk gerestaureerd en gedetermineerd. Allerlei kleine kenmerken worden gebruikt om functie en ouderdom van aardewerk, houtwerk en andere vondsten vast te stellen. Zo geven bijvoorbeeld etensresten, zoals botten, graten, schelpen en pitten, vaak informatie over eetgewoonten en welstand van de vroegere bewoners. Na de periode van registratie en documentatie volgt tenslotte het rapport, waarin de vondsten en de archiefgegevens als steentjes van een bont mozaïek samen het beeld van het verleden oproepen. In deze fase van het werk, waarin de conclusies moeten wor-

den geformuleerd, heeft de archeoloog veel kritische zin nodig om te zorgen dat hij niet meer van het verleden reconstrueert dan de hem ter beschikking staande gegevens toelaten. Door publicatie van het rapport staan de door hem verkregen resultaten aan alle geïnteresseerden ter beschikking.

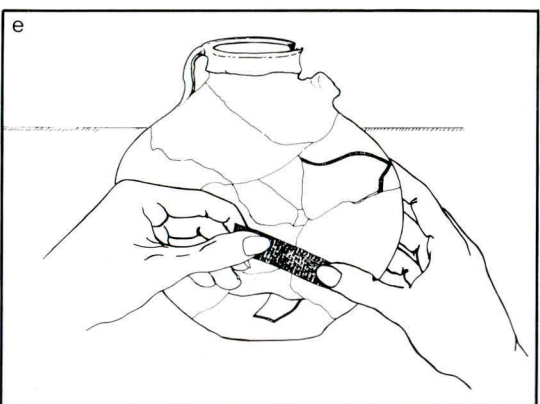
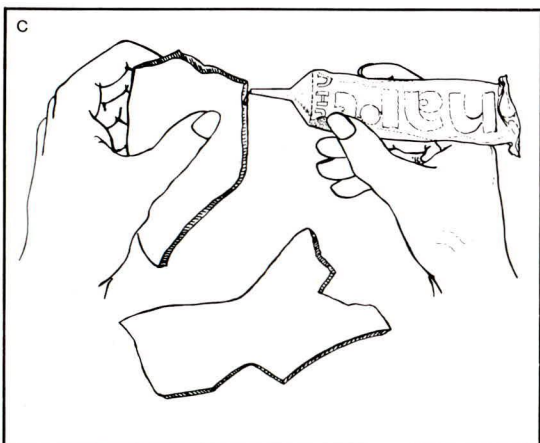
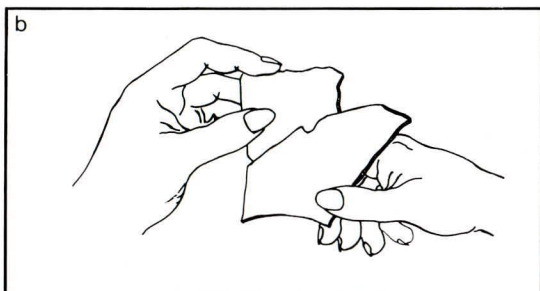
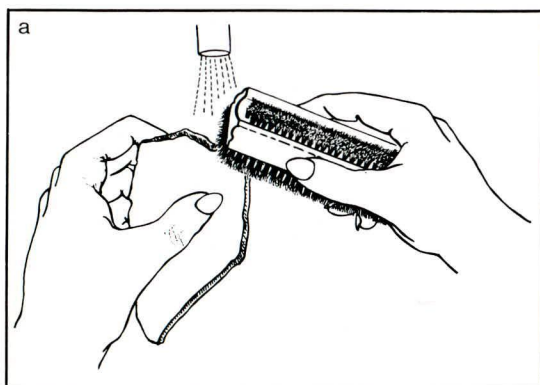
Tijdens deze fase van de werkzaamheden zijn vaak al weer nieuwe opgravingen in uitvoering genomen. De moderne stadsarcheologie kent geen seizoenen meer: het hele jaar door wordt er opgegraven. Het organiseren van meer opgravingen tegelijk en het verwerken van de stromen informatie hiervan afkomstig, maken dat de archeoloog van vandaag over managers-kwaliteiten moet beschikken; iets waar zijn confrère van vijftig jaar geleden geen weet van behoefde te hebben.

5. Opgraving Jan Meijenstraat e.o. Put DA in lege toestand. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

7. Tafel met schoongemaakte scherven. Foto: F. Kneefel

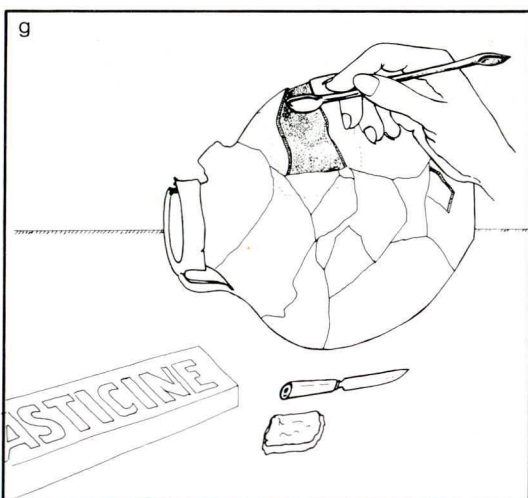
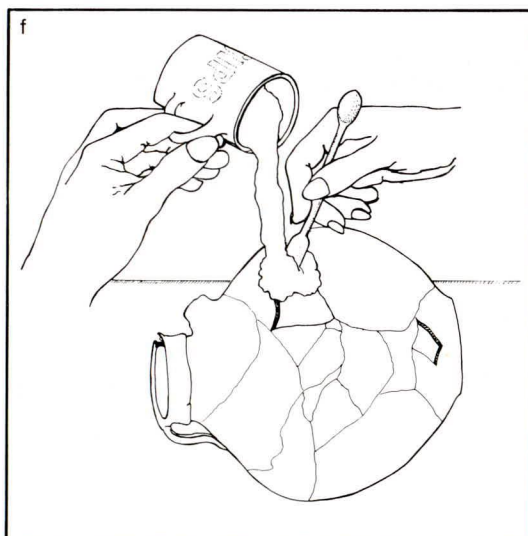
6. Stadia van keramiekrestauratie.
Tekening F. Kneefel. a. het was-
sen; b. het aaneenpassen; c. d. en
e. het lijmen; f. het aanbrengen
van plasticine; g. het aanbrengen
van gips; h. het in vorm krabben
van het gips; j. het (eventueel)
kleuren

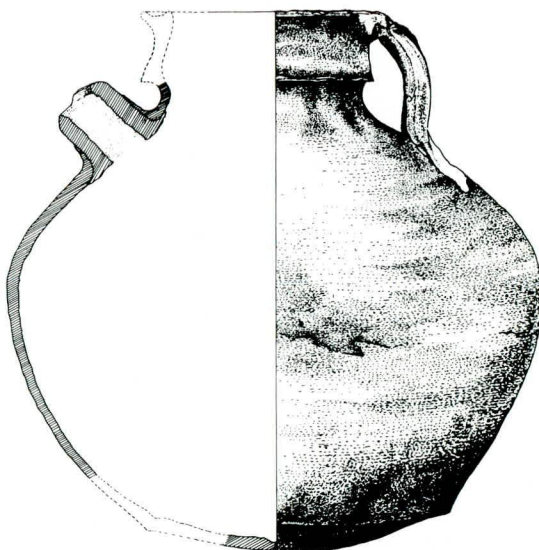

Hoe wordt keramiek gerestaureerd?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, is het nuttig in te gaan op de vraag waaróm kera-
miek gerestaureerd wordt. Het doel van de
restauratie is in overeenstemming met het
doel van de archeologie: 'verzamelen van
kennis van en inzicht in het leven van vroe-
gere generaties door bestudering van res-
ten van materialen, werktuigen en bouwwer-
ken'. Dat wil dus zeggen: de restauratie is
een hulpmiddel om een voorstelling te ver-
krijgen van vorm en functie van – in dit ge-
val – de gebruikte keramiek. Hiermee zijn
ook de grenzen gesteld van de restauratie:
zij is geen doel op zichzelf, en mag geen de-
tails toevoegen, die niet door het scherven-
materiaal zelf aangegeven worden.

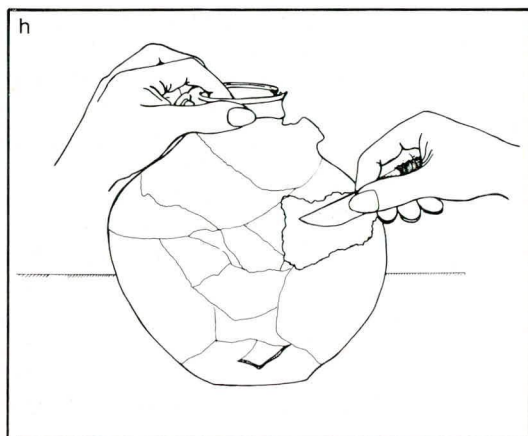
De gevonden scherven, gescheiden naar
vindplaats, worden om te beginnen gewas-
sen (afb. 6a, 7). Vervolgens worden zij ge-
sorteerd naar technologische kenmerken:
bijv. grijs of rood aardewerk, steengoed,
glazuurtype. Na de sortering wordt gepro-
beerd om de scherven aaneen te passen
(afb. 6b). Soms passen slechts weinig of
geen scherven bij elkaar. Bij gesloten vond-
sten, zoals oude beerputten, kan men vaak
een groot deel van de scherven combine-
ren, meestal niet tot volledig herstelde maar
wél tot herkenbare en opmeetbare voorwer-
pen. De droge en schone scherven worden
nu met harde celluloseacetaat lijm zorgvul-
dig aaneengeplakt (afb. 6c en d). Fixering in

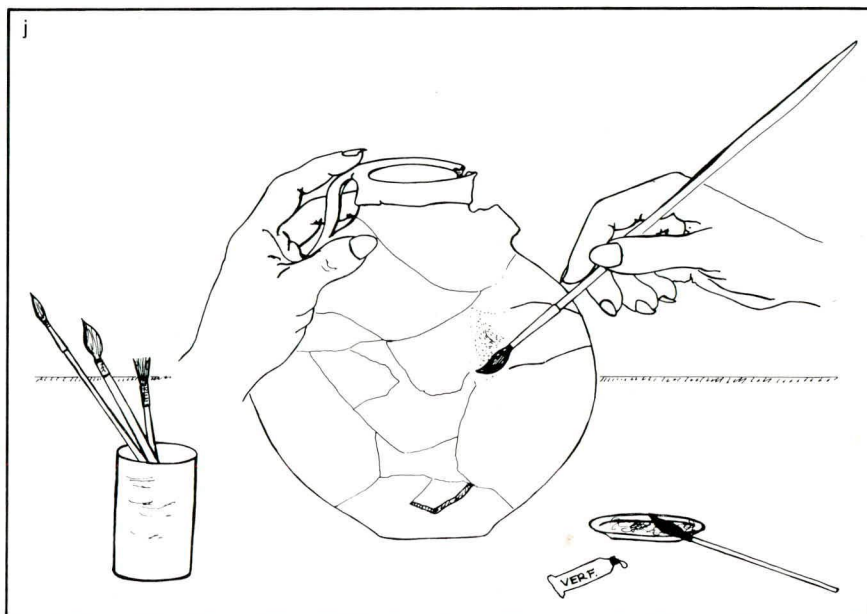
8. Andenne kan (12de eeuw).
Gevonden in een waterput tijdens
de opgravingen op het Vreden-
burg te Utrecht (1976). Restauratie
(gedeeltelijk) door H.W. Scher-
penhuijzen. Foto: L.N. Nissink

9. Andenne kan (12de eeuw).
Gevonden in een waterput tijdens
de opgravingen op het Vreden-
burg te Utrecht. Tekening F. Kneef-
fel. Op de tekening kan het voor-
werp wel 'compleet' gemaakt wor-
den

de gewenste stand gebeurt daarbij met kleefband (afb. 6e) of in een bak met zand. Soms is hiermee een restauratie voltooid en kan het object gemeten en gedetermineerd worden. In andere gevallen kan het nodig zijn om opengebleven delen op te vullen om aan de constructie voldoende stevigheid te verlenen (afb. 8, 9). Ook kan volledige restauratie nodig zijn voor bestudering van de functie van het voorwerp of voor instructie-doelinden (afb. 6j, 1, 10 t/m 12 en 16).

Deze verdergaande restauratie verloopt dan in grote trekken als volgt: openingen in de wand of ontbrekende stukken in rand, oor of voet worden met gips aangevuld. Soms kan de gips als dikke brei met de spatel direct ter plekke 'gevoegd' worden, bij andere gelegenheden moet eerst met plasticine aan één zijde een 'bekisting' gemaakt worden (afb. 6f). Vervolgens wordt het ontbrekende met gips aangevuld (afb. 6g). Na het drogen wordt de gipsaanvulling met mesjes en schuurmateriaal bewerkt, totdat het nieuw gevormde deel goed past in het bestaande oppervlak (afb. 6h). Ontbreken er onderdelen, bijv. één of twee pootjes, dan kan van een resterend pootje een gietvorm gemaakt worden met plasticine, waarin de ontbrekende pootjes nagegoten worden. Zo'n procedure is echter alleen toelaatbaar, als er tenminste één pootje over is. Zijn alle pootjes verloren gegaan, dan is aanvulling onaanvaardbaar, ook al zou het gekozen model met grote vakkennis geselecteerd zijn. Hiermee zou toch een element van fan-

tasie ingevoerd worden, dat voor wetenschappelijke doeleinden niet verantwoord is.

De felwitte kleur van de gipsaanvullingen steekt meestal schril af tegen de gemengde tinten van het aardewerk of steengoed. Daarom worden de aanvullingen bijgekleurd in een vergelijkbare, maar toch duidelijk in tint verschillende kleur (afb. 6j). Op die manier is de uitgebreidheid van de restauratie goed herkenbaar, zonder dat het voorwerp er als een lappendeken is gaan uitzien.

De kunst van de restaurateur is het oog te helpen het object intact waar te nemen, maar zonder het oog te bedriegen.

10. Majolica bord (2de helft 16de eeuw). Gevonden bij de opgravingen op het Vredenburg te Utrecht. Ongerestaureerde toestand. Naar een dia van T.J. Hoekstra

11. Majolica bord (2de helft 16de eeuw). Gevonden bij de opgravingen op het Vredenburg te Utrecht. Gerestaureerd door H.W. Scherpenhuijzen. Foto: F. Kneefel

12. Kookpot (17de eeuw). Gevonden bij opgravingen in het Catharijneconvent te Utrecht: (1975). Restauratie: H.W. Scherpenhuijzen. Foto: F. Kneefel

13. H.W. Scherpenhuijzen temidden van zijn 'schervenplakkers'. Foto: F. Kneefel

Biografische schets van Henk Scherpenhuijzen

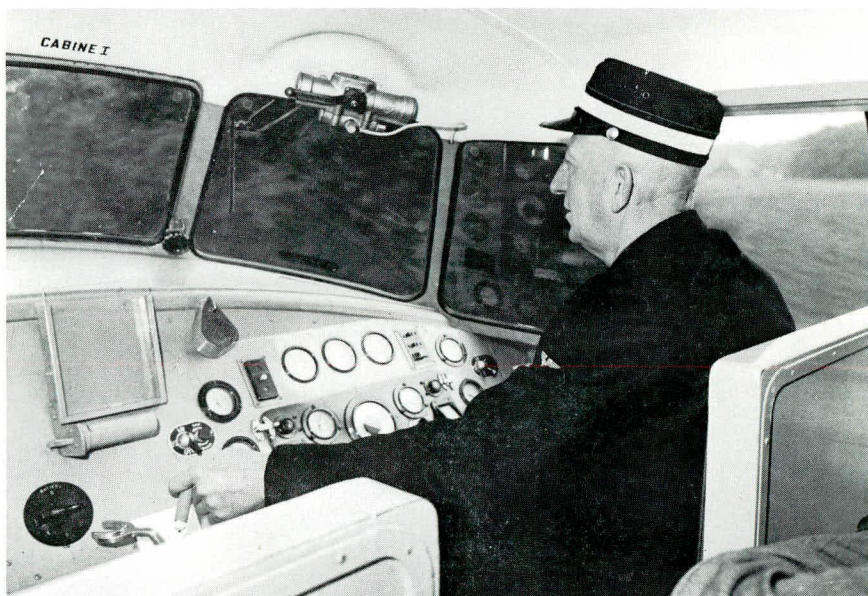
In 1908 in Schoten bij Haarlem geboren als zoon van een hoofdconductor van de Hollandse Yzeren Spoorweg Maatschappij, doorliep Henk Scherpenhuijzen lagere school, ambachtschool en avondteekenschool. Naast zijn werkzaamheden in een ijsstavenfabriek en in een machinefabriek behaalde hij het machinistendiploma C. Na enige tijd gevaren te hebben, trad hij in dienst bij de Nederlandse Spoorwegen, waaraan hij tot zijn pensionering in 1969 verbonden zou blijven. Begonnen als leerlingmachinist bij de Haarlemmermeer-spoorlijn, werd hij op zijn verzoek in 1936 overgeplaatst naar de dieseltraktie. Inmiddels tot ondermachinist bevorderd, moest hij in september 1944 bij het uitbreken van de Spoorwegstaking onderduiken.

Na de oorlog werd hij machinist, bevoegd op alle treintypen en als zodanig was hij regelmatig betrokken bij proefritten met nieuw materieel. Naast zijn taak in werktijd, besteedde hij in die periode veel tijd en toewijding aan het vakbondswerk in het kader van het Christelijk Nationaal Vakverbond. Ook werd hij tussen de gewone diensten door betrokken bij de machinistenopleiding. Daarnaast fungeerde hij als machinist van de koninklijke trein en van het directietrein-stel (afb. 14). Na zijn promotie tot hoofdmachinist kwam hij 'onder de kap' op Utrecht C.S. en regelde hij de diensten van anderen. In 1969 werd hij na 40 spoorwegdienstjaren gepensioneerd. Zijn laatste rit was als meester op de koninklijke trein bij het koninklijk bezoek aan Vlissingen.

Nu vond hij eindelijk tijd voor veel liefhebberijen, die vroeger door de onregelmatige diensten onmogelijk waren. In de verkregen vrijheid groeide zijn altijd al aanwezige interesse voor de oudheidkunde uit, waarbij zijn

vrouw vol enthousiasme meedeelde: eerst tot een serieuze liefhebberij in het kader van de Afdeling Utrecht en Omstreken van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (deelname aan o.a. de opgravingen bij Fort Vechten (afb. 15) en bij Catharijneconvent I en II). Later raakte hij allengs steeds meer betrokken bij de door de Utrechtse stadsarcheoloog ondernomen opgravingen (o.a. Strosteeg, Hema, Vredenburg, Jan Meijenstraat (afb. 16) en Visschersplein). Hierbij vervolmaakt hij zijn als amateur opgedane ervaring in het herstel van keramiek. Na een stage bij de restauratieafdeling van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek ontpopt hij zich als een begenadigd restaurateur. Al werkende leidt hij geïnteresseerde amateurs op voor hetzelfde specialisme (afb. 13). Daarnaast fungeert hij als bindend element in het bonte mozaïek van personen en karakters, dat samen de Utrechtse stadsarcheologie vertegenwoordigt.

14. H.W. Scherpenhuijzen in de cabine van het NS directierijtuig

15. H.W. Scherpenhuijzen wast zijn eerste scherven op de opgraving van de R.O.B. te Vechten (1970). Foto: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

16. H.W. Scherpenhuijzen met twee door hem gerestaureerde voorwerpen – een vuurklok en een schotel – gevonden bij de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. te Utrecht. Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht

Deze uitgave verscheen als begeleiding bij de tentoonstelling 'Uit scherven opgebouwd' – restauratie van opgegraven keramiek uit Utrecht', Centraal Museum, Agnietenkapel, 19 december 1981 tot en met 31 januari 1982.

De tentoonstelling is samengesteld onder verantwoordelijkheid van de archeoloog van de Gemeente Utrecht, in samenwerking met het Centraal Museum en de Afdeling Utrecht en Omstreken van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland.

Colofon

Uitgave	: Centraal Museum Utrecht 1981
Tekst	: A.G. Rauws
Illustraties	: F. Kneefel
Foto's	: F. Kneefel en Gemeentelijke Fotodienst Utrecht
Vormgeving	: Daan Out
Druk	: Drukkerij Elinkwijk Utrecht